

پژوهش صرفی شماره ۱۳

بررسی اصطلاح قلب در ادبیات عرب

اصطلاح «قلب» در ادبیات عرب دارای چهار اصطلاح است:

۱. **قلب صرفی**^۱: چنانچه خواهد آمد، قواعد اعلال بر سه گونه است: اعلال قلبی، حذفی و سکونی. در اعلال قلبی یک حرف به حرف دیگر تبدیل می‌شود؛ مثلاً «واو» در «موزان» به «یاء» تبدیل می‌شود «میزان».
۲. **قلب مکانی**: گاه به برخی کلمات بر می‌خوریم که یکی از حروف اصلی آنها جا به جا شده است، ولی معنای اشتقاقی آن محفوظ مانده است، مانند: **جاه** که با مراجعه به کلمات متجانس آن از قبیل **وَجْهٌ** و **وَجِيهٌ**، و **جَاهَةٌ** و غیره معلوم می‌شود «ج» عین الفعل است و «ا» که منقلب از «واو» است، فاء الفعل می‌باشد.

قلب مکانی، **قلب لغوی**، **اشتقاقی کبیر**^۲ و **اشتقاقی تقلیبی**^۳ و **قلب اشتقاقی**^۴ و **قلب لفظی** و **نقل مکانی**^۵ نیز نامیده شده است.

تذکره: استاد راجی اسمر، صاحب المعجم المفصل فی علم الصرف، بین قلب مکانی لغوی و قلب مکانی صرفی تفصیل قائل شده است.^۶

۳. **قلب در بدیع (جناس قلب)**: قلب در علم بلاغت (بدیع) به معنی آوردن کلماتی است که حروف آنها مقلوب یکدیگر باشد، مثل کلمات (رقیب، و قریب)، (رحیم و حریم) و مانند دو کلمه «بین» و «بنی» در آیه شریفه «فَرَّقْتَ بَيْنَ بَنِي إِسْرَائِيلَ» (طه/ ۹۴). نمونه دیگری از این صنعت در اشعار ذیل قابل مشاهده است:

توان در بلاغت به **سبحان** رسید   نه در کنه بی چون **سبحان** رسید (سعدی)

همدمی نیست تا بگویم **راز**   خلوتی نیست تا بگیریم **زار**

جنت رقی ز **رتبت** اوست   تبّت اثری ز **تربت** اوست (رشید و طواط)

شعر و عرش و شرع از هم خاستند   تا که عالم زین سه حرف آراستند (عطار)

۱. رک مقاله: "القلب المکانی فی الموروث اللغوی"، احمد مطر العطیة، ص ۲.

۲. امیل بدیع یعقوب، موسوعة الصرف و النحو و الاعراب، ص ۵۲۶. بررسی بیشتر ص ۹۱، ذیل عنوان اشتقاق.

۳. رک: مقاله "الاشتقاق التقلیبی و أثره فی وضع المصطلحات"، ممدوح محمد خساره ص ۱.

۴. الاستاذ راجی الأسمر، المعجم المفصل فی علم الصرف، مراجعه: امیل بدیع یعقوب، ص ۳۳۴.

۵. الاستاذ راجی الأسمر، المعجم المفصل فی علم الصرف، مراجعه: امیل بدیع یعقوب، ص ۳۳۷.

۶. رک: الاستاذ راجی الأسمر، المعجم المفصل فی علم الصرف، مراجعه: امیل بدیع یعقوب، ص ۳۳۸.

صنعت قلب در بدیع اهمیت زیادی دارد و دلیل قدرت و توانایی شاعر و ادیب است، اما شرط اصلی در محاسن و زیبایی، آن است که فصاحت و بلاغت را رعایت کرده و معنی را فدای الفاظ نکرده باشند.

اگر تمام عبارات نثر یا نظم طوری باشد که چون از حرف اول یا از آخر به اول بخوانیم هر دو یکی گردد^۷ و این نوع قلب هیچ گونه ارزش موسیقایی ندارد؛ زیرا ذهن تا این حدود متوجه این عکس نمی‌شود؛ این نوع قلب، قلب کامل یا مستوی نامیده می‌شود، مانند: آیه شریفه «رَبِّكَ فَكَبِّرْ» و «كُلَّ فِي فَلَكَ» و

(شکر به ترازوی وزارت برکش)

(شو همره بلبل به لب هر مهوش)

گاه یک کلام معنای مدح دارد و اگر عکس شود معنای ذم خواهد داشت؛ این صنعت نیز نوعی قلب است؛ به عنوان نمونه ابیات ذیل معنای مدح دارد:

عدلوا فما ظلمت لهم دولُ   سعدوا فما زالت لهم نيعمُ

بذلوا فما شخت لهم شيمُ   رُفَعوا فما زلت لهم قدمُ

و عکس آن معنای ذم دارد:

نعم لهم زالت فما سعدوا   دول لهم ظلمت فما عدلوا
قدم لهم زلت فما رفَعوا   شيمُ لهم شخت فما بذلوا^۸

۴. **قلب در بیان:** «أدخلت القلنسوة في رأسي» و «عرضت الناقة على الحوض و على الماء» و «يوم يُعرض الذين كفروا على النار» و «ثم في سلسلة ذرعها سبعون ذراعاً فأسلكوه» (به معنای: اسلكوا فيه سلسلة) و «ثم دنى فتدلى» (أصله: تدلى فدنى) نمونه‌هایی از قلب در علم بیان هستند.^۹

تهیه و تنظیم: محسن زارع پور

مدرسه علمیه معصومیه (سلام الله علیها)، سال تحصیلی ۹۳-۱۳۹۲

تکثیر این مجموعه بلا مانع است. پیشنهادات و انتقادات خود را در پایگاه علم صرف مطرح کنید.

پایگاه تخصصی علم صرف www.tasrif.blog.ir

www.rashad.mihanmail.ir

۰۹۱۲۴۵۱۵۲۹۳

۷. «القلب هو أن يكون الكلام بحيث لو عكس كان الحاصل من عكسه هو ذلك الكلام بعينه.» محمد سليمان عبد الله الأشقر، معجم علوم اللغة العربية (عن الأئمة)، ص ۳۲۳.

۸. محمد سليمان عبد الله الأشقر، معجم علوم اللغة العربية (عن الأئمة)، ص ۳۲۳.

۹. محمد سليمان عبد الله الأشقر، معجم علوم اللغة العربية (عن الأئمة)، ص ۳۲۳.